

**ՄԱՀԿԱՆԱԲԵՐԴՑԻ ՍԱԴՈՒՆ Բ.Ի ԱԹԱԲԷԿ,
ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ ՏԻՏՂՈՍՆԵՐՆ ԸՍՏ
ՎԻՄԱԿԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲԻՐՆԵՐԻ
(1256-1284)**

ՌՈՒԲԷՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ
ruga52@mail.ru; arevikgapoyan@mail.ru

Մահկանաբերդցի Արծրունի Սադուն Բ.ը ԺԳ. դարի հայ աատատիրական աագանու նշանաւոր խորագէտ եւ իմաստուն քաղաքական դէմքերից է: Վիմական վաղագոյն տեղեկութիւնը Մահկանաբերդցի Արծրունի Սադուն Բ. իշխանի մասին յայտնում է ներկայիս Իջեանի տարածաշրջանի Առաքելոց վանք յուշարձանախմբից 2 կմ. հիւսիս-արեւելք գտնուող Խնձորուտ գիւղատեղիի աներակներում, պատուանդանի վրայ պահպանուած գեղաքանդակ Ս. Աստուածածին կոչուող խաչքարի բնագիրը¹: Վիմագիրը թուագրում է 2 (1251) թուականով: Համաձայն յիշատակագրի բովանդակութեան՝ նուաստ քահանաներ Յոհաննէսը², Գրիգորը³ եւ Մարտիրոսը կանգնեցրել են Ս. Աստուածածինս՝ օգնութիւն պարոն, իշխանաց իշխան Սադունին եւ նրա որդի Պապացին. «Ի թվիս 2 (1251)⁴ Շնորհին ողորմութեամբն ԱՅ, մեք նվաստ քահանայքս Յոհաննէս եւ Գրիգոր, որդիք ... Տր ԱԾ ողորմի Յոհաննիսի գի բազում աշխատեցաւ: Մարտիրոս կանգնեցաք զՍԲ ԱԾածինս յաւնութիւն պարոն Սադունին իշխանաց իշխանին եւ որդո իւր Պապացին»⁵: Ինչպէս նկատում ենք, Սադունը հանդէս է գալիս «իշխանաց իշխան» տիտղոսով, որն այստեղ, հաւանական է, պէտք է ընկալուի որպէս տեղական գլխաւոր իշխանաւոր, ինչպէս որ Յովհաննավանքի «ԹՎ ՉՂԹ (1350)» վաւերագրում նոյն տիտղոսով հանդէս է գալիս նաեւ Արագածոտնի նշանաւոր իշխան **Թէոդոս** Չրքին Վաչուտեանը⁶:

Խնձորուտ գիւղատեղիի բնագրի մասին ուշագրաւ կարծիք է յայտնել հմուտ գրաբարագէտ, լեզուաբան-վիմագրագէտ Սուրէն Աւագեանը: Գիտնականի տեղեկացմամբ, բնագրի թուական 2-ի բացումը հարթութիւնը

¹ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ, VI, կազմ.՝ Ս. Աւագեան, Հռ. Զանփոլադեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1977, էջ 219:

² Ըստ Աւագեանի՝ Յոհաննէսը խաչքարը կազմող վարպետն է (նոյն):

³ Սրանք եղբայրներ են, որոնց հայրանունը ջարդուած-եղծուած է:

⁴ Դիւան, պրակ, VI, էջ 220-221:

⁵ Նոյն, էջ 219:

⁶ «ԹՎ ՉՂԹ ... Ես Թէոդոս մականուն Չրքին իշխանաց իշխան, որդի Անբերդեցի Քրդին իշխանաց իշխանին, որդի Տայիրին, թոռն Մեծ Քրդի, արի եւ քաջին Վ[Ա]ՋԷԻ» (Կարօ Ղաֆադարեան, Յովհաննաւանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Հայկ. ՍՍԴ ԳԱ, Երեւան, 1948, էջ 92):

մեծ է, սակայն այն ջարդուած եւ եղծուած է, որտեղ ենթադրելի է մէկ տա-
ռի՝ տասնաւորի կամ միաւորի փորագրութիւնը: Իրաւացի է գիտնականը,
որ Սաղունը Զին (1250/51) պէտք է լինի երիտասարդ եւ դժուար թէ իշխա-
նաց իշխան յորջորջով⁷, քանի որ նրա իշխանական դիրքի բարձրացու-
մը, ինչպէս յիշատակում է պատմիչ Գրիգոր Ակնեցին՝ եղել է 1256ին, երբ
Անդրկովկաս է եկել Հուլաւու իլխանը, եւ այդ թուականին կամ մէկ տարի
յետոյ Մահկանաբերդցին ըմբշամարտում Մանգու խանի ահազդու ըմբի-
շին գետնել է եւ մեծարուել ու պատիւների արժանացել Հուլաւու իլխա-
նից⁸: Մահկանաբերդցի իշխանը նման տիտղոսով է յիշում նաեւ Առաքե-
լոց վանքի մերձակայքի քանդակազարդ խաչքարի թիկունքի 13 տողանոց
բնագրում. «Ի թվիս հայոց :2Ժ2: (1267) իշխանութիւն մեծ իշխանաց իշ-
խանին Սաղունի եւ յառաջնորդութիւն մեծ վարդապետին Առաքելի»⁹:

⁷ Դիւան, պրակ, VI, էջ 219:

⁸ Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն թաթարաց, Տպ. Սբ. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1974, էջ 48-49: Աւելի մանրամասն տես՝ Ռ. Գասպարեան, «Սաղուն Բ. Արծրունի իշխանի գործունէութիւնը վիմագիր եւ մատենագիր աղբիւրների մեկնութեամբ», Հանդէս ամսօրեայ, 1-12:2018, էջ 379:

⁹ Դիւան, պրակ, VI, էջ 211: Բնագրում Մահկանաբերդցին Մեծ իշխանաց իշխան է անուանուած, հաւանական է, 1267/68ին. պէտք է նկատի ունենալ իշխանի ճա-
նաչուածութիւնը «Գիւրջիստանի վիլայէթում» (տե՛ս՝ ստորեւ): Իշխանը 1260ա-
կանների սկզբին (1260/61/62) Հորդայում՝ (Պարտաւ) խրոխտութեամբ դժուարին
իրավիճակում արդարացրել է վրաց թագաւոր Ուլու Դաւիթ Վահրամուլի ապս-
տամբութիւնը 1258-60ին. «Սաղունին իբրեւ թարգմանիչ բերին, որին Ուլոն շար
էր սիրում, մեծապէս պատիւներ տալիս...Սաղունը բարոք թարգմանում էր, ձե-
ւակերպում թագաւորի ասածները: Սաղուն Մահկանաբերդցին լաւ էր ճարտա-
սանում», (Վրաց ժամանակագրութիւն, (1207-1318), թարգ. հին վրացերէնից, ա-
ռաջ. եւ ծանօթ. Պարոյր Մուրադեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1971, էջ 120:
Մահկանաբերդցի իշխանը ոչ միայն «խելացի մարդ էր, քաղցրալեզու, խանի
մօր ճարտասանութեամբ յաջողակ, լաւ ճարտասանող», ինչպէս բնորոշում է
վրաց անանուն հեղինակը, այլ իր բնատուր խելացիութեամբ ու բանիմացու-
թեամբ կարողացել է սառնասրտօրէն ուղղակի համոզել ու արդարացրել մեղսա-
կից, պարսաւելի վրաց թագաւորի գործունէութիւնը, որի համար, ինչպէս տարե-
գիրն է նշում վրաց թագաւոր Դաւիթը «...իմաստութեան համար Դաւիթ թագա-
ւորը եւս նրան պատիւ տուեց եւ Աւագի տանը [վերակացու] լինել պատուիրեց»
...«Դաւիթ թագաւորը եւս բազում երկրներ պարգեւեց նրան» (նոյն, էջ 110, 129):
Տարեգրի «իմաստութեան համար Դաւիթ թագաւորը եւս նրան պատիւ տուեց»
արտայայտութիւնը պէտք է հասկանալ, որ իշխանը ճանաչուել է արքունիքի կող-
մից որպէս աւագ իշխան=իշխանաց իշխան: Հին հայ իրաւունքի պատմութիւն
խորագիտակ Խաչիկ Սամուէլեանը մեկնաբանում է, որ աւատական աստիճա-
նակարգի արտաքին ձեւը արտայայտում էր գահերէցութեամբ կամ բարձերէցու-
թեամբ: Արքունի արարողութիւնների ժամանակ աւագ եւ կրտսեր իշխանաւոր-
ները բազմում էին ըստ աստիճանակարգի, պահպանելով «բարձ եւ պատիւ»ի

Թուագիր յաջորդ տեղեկությունը Մահկանաբերոցի իշխանի մասին Աշտարակի «Ծակ խաչ» կոթողի ՉԺԷ (1268) վիմագիրն է: Յիշատակութեան համաձայն՝ տէր¹⁰ Յուսամ (Յուսամ, (Հուսամ)¹¹ ձեռնաւորը¹² կանգնեցրել է կոթողն Արծրունի Սադուն Բ.ի «յերկար կենաց»։ «Թվ. ՉԺԷ (1268) ի թագաւորութեան¹³... Ես տր Յուսամս, կանգնեցի զՍԲ Նշանս վասն յերկար կենաց պարոն Սադունին եւ զաւակաց իւրոց»¹⁴:

Աշտարակ քաղաքի սահմաններում Սադունի անունն յաճախակի յիշատակումը վիմագրագետ Սաղումեանը հիմնաւորում է, որ նշանաւոր այդ քաղաքն իբրեւ կալուածք՝ Բագրատունիներից անցել է սելջուկներին, ապա՝ Զաքարեանների գերիշխանութեամբ՝ Արծրունիների (եւ ոչ Վաչուտեանների) իրաւասութեան¹⁵: Ինքնին հետաքրքիր է, որ Սադունի անունը որպէս ճանաչուած իշխան հոլովւում է ՉԺԷ (1268)ին Աշտարակում:

Ուշագրաւ է նաեւ, որ աթաբէկ, տիտղոսով Մահկանաբերոցի իշխանը, վիմական աղբիւրների համաձայն, առաջին անգամ յիշատակւում է Նորատուփի Աստուածածին եկեղեցու ՉԷ (1258) բնագիր-վաւերագրում. «Թւին :ՉԷ: (1258) յիշխանութեան աստուածաւիառ տէրանց մերոց Խոշաքին եւ աթաբակ Սադունին, մեք Նորատուաց մեծ եւ փոքր ամէն, մեր

կարգը: «Բարձր» գահն էր, իսկ «պատիւ»ը գլխի զարդը (Խ. Սամուէլեան, *Հին հայ իրաւունքի պատմություն, հպր, 1*, Արմֆան հրատ., Երեւան, 1936, էջ 213:

¹⁰ Ըստ Ս. Սաղումեանի՝ տէր կոչումը վերջինիս վարչական պաշտօնն է արտայայտում: Անշուշտ, պէտք է կարծել, որ Հուսամը պէտք է աշխարհիկ եւ ոչ հոգեւոր անձ լինի: Գիտնականի հաւաստմամբ, Հուսամը պատմական յայտնի անձ է եւ սերտ կապերի մէջ էր պարոն, իշխանաց իշխան եւ ապա՝ 1270ին հայ եւ վրաց աթաբէկ, ամիրսպասալար Արծրունի Սադուն Բ.ի հետ (Ս. Սաղումեան, *Աշտարակ*, Երեւան, 1998, էջ 41, 196): Ստորեւ կը տեսնենք, որ իշխանը 1270ին աթաբէկ, ամիրսպասալար պատիւները չի ունեցել:

¹¹ Նոյն:

¹² «Ես տրէ Հուսամ, քաղաքագիրդ Աշտարակոյ ձեռնաւորս» (նոյն, էջ 41):

¹³ Գիտնականի իրաւացի յաւելմամբ՝ բնագրի առաջին տողում պէտք է լինէր վրաց թագաւորի՝ Դաւիթ Ը. (1247-70) անունը, որը բաց է թողնուած ոչ պատահակաւորէն: Վերջին շարադրանքը անհասկանալի է (նոյն, էջ 196):

¹⁴ Նոյն, էջ 194: Սաղումեանի ուշագրաւ վկայութեամբ, Հուսամ (Ուսամ) ձեռնաւորը Սադուն Բ. Արծրունու կողմից նշանակուել է Աշտարակ քաղաքագիրդ տէր՝ քաղաքապետ, 1260ականներից մինչեւ 1283-85 (նոյն, էջ 41): Ըստ գիտնականի հետաքրքիր վարկածի կը նշանակի Աշտարակ քաղաքագիրդը 1268ին պատկանել է Մահկանաբերոցի աստական տանը: Այս հետաքրքիր եւ խիստ կարեւոր պատմական իրողութիւնը հաստատում է, Աշտարակում Ս. Մարինէ եկեղեցու 1285ի արձանագրութեամբ՝ «Յիշխանութեան եւ ի տէրութեան պարոն Խոյրութուղայի, եւ Աւէրիս, որդի տէր Ուսամին, ետու յիմում ձեռնաւորութեանս զՎերին առվի ձեռնադրաջորն... Ի թվ. ՉԼԴ»: Խոյրութուղան աթաբէկ, ամիրսպասալար Արծրունի Սադուն Բ.ի որդին է (նոյն, էջ 196, 211):

¹⁵ Նոյն, էջ 22:

սրտի կամաք **զեզին չար եւ զջորիին**] եւ վեցկի վեր կալաք: Ով խափանէ :ՅԺԸ: հայրապետաց նգոված է»¹⁶:

Մահկանաբերոցի իշխանի աթաբէկ, ամիրսպասալար տիտղոսները նշող երկրորդ յուշակոթողը Հաղպատի եկեղեցու փոքր գաւթի հսկայ խաչքարն է, որ կանգնեցրել է վանքի առաջնորդ Յովհաննէս Խաչէնեցին: Յիշատակագրութեան համաձայն՝ վերջինս **ամենափրկիչ գեղեցկատեսիլ** խաչքարը կանգնեցրել է ի պատիւ ժամանակի ամենանշանաւոր իշխան աթաբէկ, ամիրսպասալար Սադունի արեւշատութեան եւ օգնութեան համար՝ **ի իշխանութեան եւ տէրութեան** Սուրբ ուխտիս: Կոթողը թուագրում է **ՉԻԲ** (1273): Այս կապակցութեամբ ուշագրաւ դիտողութիւն է արել վիմագրագէտ Կարօ Ղաֆադարեանը յաւելելով՝ «Սադունը...միայն Հաղբաւաւանքի տէրը չէր, այլ նրա հիմնական կալուածքը Մահկանաբերոյն էր եւ բարձր պաշտօն ունէր վրաց արքունիքում»¹⁷: Գիտնականի հաւաստմամբ՝ այս արձանագրութեամբ ընդգծում է իշխանի միայն հովանաւոր վերաբերմունքը Հաղպատի վերաբերեալ¹⁸: Նոյն կոթողի թիկունքին փորագրուած վաւերագրի տեղեկութեամբ, վերոնշեալ Տէր Յովհաննէսը՝ յաւելում է, որ այդ ժամանակ կառուցել է գաւիթը, գրատունը եւ նոր սրահը, նաեւ ինչ-որ փոքրիկ լճակ-ջրամբար, կազմել է տուել Ուրթաձորոյ Ս. Նշանի պահարանը եւ գնել է Բոլա գիւղը՝ նուիրաբերով Հաղբաւաւանքի Ս. Նշան եկեղեցուն՝ պարոն Սադունի արեւշատութեան համար. «:ՉԻԲ: (1273) Շնորհաւք ՍԲ. Երրորդութեան եւ ողորմութեամբ Սբ. Նշանիս, ես տէր Յովհաննէս նուաստ ծառա ծառայից ԱՅ, շինեցի զգաւիթս եւ զգրատունս եւ զսրահս նորին, ածի զպաղապոս զլիճն եւ երու կազմել մեծածախս պահարանս Ուրթաձորոյ Սբ. Նշանին, գնեցի զգեղն Բալա եւ ընծաեցի ՍԲ Նշանիս՝ վասն արեւշատութե պարոն Սադունին եւ զաւակաց իւրոց եւ Սարգիս վարդապետին եւ ամենայն արդիւնաւորաց: Եւ սահմանեցի ծառադարին երկից արարացն Բ սպիտակ տաց երէցն»¹⁹:

¹⁶ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրկ. IV, կազմ. Ս.Գ. Բարխուդարեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1973, էջ 13: Ստորեւ կ'անդրադառնանք այդ բնագրին: Աւագեանի վերծանութիւնը մի փոքր տարբերում է նախորդից, որը եւ նշում ենք. «Չէ... տէրանց մերոց Խոշաքին եւ աթաբակ Սադունին մեք՝ Նորապաշտ մեծ եւ փոքր ամէն մեր սրբոյ կամաք զեզին չար եւ զջեւէկի վեր կալաք», Ս. Ա. Աւագեան, Վիմական արձանագրութիւնների բառաքննութիւն, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1978, էջ 279: Նորադուրի ՉԷ (1258) բնագրի եւ նրա թուականի մասին աւելի մանրամասն տես՝ Ռ. Գասպարեան, «Քարաշամբի Ս. Գեորգ եկեղեցին եւ նրա արձանագրութիւնը», *Էջմիածին*, Թ:2022, էջ 84-86:

¹⁷ Կարօ Ղաֆադարեան, *Հաղբաւ*, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1963, էջ 49:

¹⁸ Նոյն:

¹⁹ Նոյն, էջ 213: Մի փոքր անհասկանալի է բնագրի սահմանման վերջին բառակապակցութիւնը «սահմանեցի ծառադարին երկից արարացն Բ սպիտակ տաց ե-

Աթաբակ պատուով իշխանը յիշատակում է նաեւ Իջեանի տարածաշրջանի Առաքելոց վանքի Տամուրքի գիւղատեղիի, փոքրիկ եկեղեցու մօտ ընկած խաչքարի ուշագրաւ բնագրում. «Ի թվին :2ԻԲ: (1273) յիշխանութին Աժասէր աթաբակ պարոն Սադունին»²⁰:

Այդ բարձրագոյն տիտղոսով իշխանը յիշում է եւս Դեղձուտի վանքում գրուած Տաւնապատճառի յիշատակարանում, որի ստացողն է «կրպսեր եւ յերին սպասօրս բանին Սարգիս»²¹. «..Ես յորժամ էին դեգերեալ առ ոյսս կենդանի վիմիս Առաքել վարդապետի ի գօտիս Մահկանաբերդո, ի պարոնութեան աթապակ Սադունին... ի թվին Հայոց ՉԻԳ (1274)»²²: Նոյն վանքի գլխաւոր եկեղեցու մուտքին կից, հիւսիսային կողմում գտնուող պատուանդանի վրայի թեւաւոր խաչքարի ճակատի բնագիրը յիշատակում է՝ աշխարհակալութեան Աբաղա խանի եւ ամիրսպասալար, աթաբէկ Սադունի իշխանութեան ժամանակ՝ Կիլիկիայից եկած Առաքելը կառուցել է (շինեցաք) եկեղեցին, գաւիթը, կանգնեցրել Ս. Նշանս Աստուածընկալ՝ ի նեղ ժամանակի դառն աշխատութեամբ՝ Հաղբատի տէր արքեպիսկոպոս Յովանէսի²³ օրօք. «Յաշխարհակալութեան Աբաղա ղանին եւ յիշխանութե ամիրսպասալար աթաբակ Սադունին, ես Առաքելս նուաստ սպասաւոր բանին ...յերկրէն Կիլիկո եւ գաւառէն Տարսունի»²⁴:

Իշխանն աթաբէկ տիտղոսով յիշում է նաեւ Մակարավանքի գլխաւոր եկեղեցու արտաքուստ արեւմտեան պատի 7 տողանոց բնագրում: Վիմագիրն իրազեկում է, որ Դաւիթը՝ Տաշրէլի որդին, կատարել է նուիրատուութիւն վանական հաստատութեանը, շէշտելով իր երախտիքը, որ սնուել եւ մեծացել էր հօգօր իշխան Սադունի տանը. «Ես Դաւիթ, որդի Տաշրէլի, սնեալ ի տան մեծ եւ հզաւր իշխանին՝ աթաբակ Սադունին, ետու ընծա»²⁵:

Նշեալ պատուանդանով իշխանը յիշատակում է նաեւ Իջեանի շրջանի Գետաշէն գիւղից մօտ 3 կմ. արեւմուտք գտնուող Առաքելոց վանքի յուշարձանախմբի եկեղեցու բարաւորի բնագրում, ուր քահանայ Գրիգորը յայտնում է, որ կառուցել է եկեղեցին իշխանութեան աթաբէկ Սադունի օ-

րէցն», ովքե՛ր են երից արանցն հոգետր անձերը, որ պէտք է 2 սպիտակ տային երեց հոգետրականներին:

²⁰ Դիւան, պրակ, VI, էջ 218:

²¹ Հայերէն ծեռագրերի յիշատակարաններ, ԺԳ. դար, կազմ.՝ Ա. Մաթետոսեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1984, էջ 496:

²² Նոյն:

²³ Հաւանական է «արքեպիսկոպոս Հաղբատա տր Յովանէսն» Յովանէս Արմանեցին է՝ Դիւան, պրակ, VI, էջ 82, 112:

²⁴ Նոյն, էջ 112:

²⁵ Նոյն, էջ 165: Աւագեանի մեկնաբանութեամբ՝ այս արձանագրութիւնը միակն է վանական համալիրում, որտեղ յիշատակուած է Սադունի անունը, այն էլ՝ անուղղակի: Ուստի գիտնականը ենթադրում է, որ Մակարավանքը չի հովանաւորուել Սադուն Բ.ի կողմից (նոյն, էջ 166):

րօք. «Ի թվին :ՉԻԵ (1276) եւ յիշխանութե աթապակ Սադունին, ես Գրիգոր քահանա շինեցի զեկեղեցիս»²⁶:

Բարձրագոյն այդ տիտղոսով իշխանը յիշատակում է նաեւ Նոյեմբերեանի տարածաշրջանի Ջուխտագեղցի մատուռի թեւաւոր խաչի բնագրում. «Թվին :ՉԻԵ (1276) յիշխանութե աթապակ Սադունին, ես Հասան, թոռն Ակնհակաղնեցի»²⁷:

Սադուն Բ.ի բարձրագոյն նշեալ տիտղոսները յիշատակում են նաեւ Այրարատեան աշխարհում, մասնատրապէս Վանստանի վանական միաբանութեան յիշատակագրերում: Եկեղեցու յիշատակագրերից առաջինի համաձայն՝ Սադուն Բ.ը յայտնում է, որ Վանստանի Աստուածածին վանքին, «Ի թվին :ՉԻԵ: (1278)» երկու ջրաղացատեղի է նուիրել՝ երկու առուով ու մարգով՝ ինչը, հաւանական է, նախկինում տրուած է եղել ոմն Հոդորսինին. «Ես աթապակ եւ ամիրսպասալար Սադունս Կովի :Բ: ջրաղացատեղ յերիցաքաշին :Բ: առուով եւ մարգն, զոր ես Հոդորսին էի Կուել. Հաւորսին, որ երբ անի ԱԾածնին էրեւր: Ի թվին :ՉԻԵ: (1278) յառաջնութեան Գրիգոր վարդապետիս»²⁸:

Եկեղեցու երկրորդ ուշագրաւ բնագրից տեղեկանում ենք, որ Գրիգոր վարդապետը, աթաբէկ, ամիրսպասալար Սադունի իշխանութեան օրօք եղել է առաջնորդ Խոր Վիրապի եւ Վանստանի: Վերջինս 1283ին սալարկել է Վանստանի Աստուածածին եկեղեցին, ինչը նախկինում՝ «քնէ չէր սալած», կատարելով բաւականին մեծաքանակ նուիրատուութիւններ, այդ իսկ պատճառով՝ վանքի սպասաւորները պարտաւորուել են տարուայ մէջ մատուցել 8 պատարագ Յայտնութեան տօնին, որից երկուսը վանաւոր համար. «Յիշխանութեան Կոնս հայոց եւ վրաց աթապակ եւ ամիրսպասալար Սադունին, շնորհին ԱՅ, ես Գրիգոր վարդապետ, առաջնորդ Վիրապին եւ սուրբ ուխտիս Վանըստանայ սալեցի զեկեղեցիս, որ քնէ չէր սալած. Արարի այլ արդինս ընծայից եւ սպասաւորք խոստացան ի Կոնսին :Ը: աւր պատարագ. :Բ: ինծ, :Բ: Կէր Վարդանա, :Բ: Թամզկանն, ի թվին :ՉԼԲ: (1283) ի Կոնս յայտնութեան»²⁹:

Հնավայրի եկեղեցու շինաքարի մի բեկորի վրայ փորագրուած է նաեւ «սպասալար» եզրոյթը, որ ակներեաբար, պէտք է վերաբերուի Մահկանաբերդցի իշխանի տիտղոսաշարին: Եկեղեցու մերձակայքում մի այլ շի-

²⁶ Նոյն, էջ 209:

²⁷ Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ, IX, կազմ.՝ Ս. Բարխուդարեան, Կ. Ղաֆադարեան, Ս. Սաղումեան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 2012, էջ 485: Զարմանալի է, որ բնագրում զանց է առնուած Մահկանաբերդցու «ամիրսպասալար» պատիւը, գուցէ նաեւ՝ Հասանի Ակնեցի (Վերին Խաչեն, Հաթերք=Արցախ) պապի անունը:

²⁸ Աշխարհիբեկ Քալանթար, Հայաստան քարէ դարից միջնադար, Երեւան, 2007, էջ 60:

²⁹ Նոյն:

նաքարի բեկորի վրայ փորագրուած է առանձին նախադասութեան սկզբնամասի հատուած՝ «ամիրսպասալար, աթաբէկութեան Սադունի»³⁰:

Հայագէտ Գարեգին Յովսէփեան կաթողիկոսի մի յիշատակութեան համաձայն՝ Աղջոց Ս. Ստեփանոս վանքի մի բնագրում յիշատակուող **Խարասլանը**, նոյնը պէտք է լինի - իրաւացի հաւաստմամբ - մի այլ վիմագրում յիշուող Արծրունի Սադուն Բ.ի քարտուղար **Ղարասլանի** հետ, որը միաբանելով սուրբ ուխտին նուիրաբերել է 20 դահեկան. «Յառաջնորդութե Գր(իգոր - Ռ.Գ.) վ(ար)դ(ապետՌԳ..)ին, ես՝ Ղարասլան, քարտուղար **աթաբակ Սադունին** միաբանեցա սբ ուխտիս եւ էրու :ի: դիկ»³¹: Նոյն վանքի մի այլ արձանագրութիւնում հայագէտը նկատում է, որ փորագրող գրչի կողմից նկատուող թերութիւնը պէտք է յաւելագրուէր Մահկանաբերոցի իշխանի անունով: Հայագէտի իրաւացի դիտարկմամբ բնագիրը փորագրուել է որոշակի շարահիւսական անհարթութեամբ: Հաւանական է, ըստ բնագրի՝ Մահկանաբերոցին վանական կալուածքի ոռոգման համար անխափան ջուր է նուիրել. «Յաշխարհակալութիւն Արղուն դանին եւ ի թագաւորութե Դաւթի եւ հայրապետութե տր Յովանիսի եւ ի տէրութե տեղոյս պարոն Աշոտոյ, ես Ղազար Ածաւոր տէր Աագս բերաք զջուրս եւ կանկնեցաք զխաչս եւ տնկեցաք զայգին Յովայն զոր ամիր սպասալար (հաւանաբար, խօսքը Սադունի մասին է - Ռ.Գ.) նուլէր եր էկեղեցոյ զջուրս անխափան ի բան պահէ կաւարոողք գրէլոցս արիւնին յԱյ եւ ով որ զայգին եկեղեցոյս եւ ի ջրէս հանէ յերից ժողովոյ նզովել եղիցի»³²:

Վիմագրերում նկատելի է նաեւ ուշագրաւ մի իրողութիւն. անգամ 1273, 1279 եւ 1280ին բնագիր-վաւերագրերում Մահկանաբերոցի իշխանը յիշատակում է առանց տիտղոս-եզրոյթի: Այն արձանագրում է Դեբէդ գետի ափին կանգնեցուած խաչքարի, Հաղպատի փոքր գաւթի 1280 եւ Աթոռիկ գիւղատեղիի խաչքարի վաւերագրերում. «Կաման ԱՅ, **յիշխանութեան պարոն Սադունին**, ի տրութեան Տր Ովանիսի, ես Յոհանէս քահանա եւ եղբարք իմ Յունան, Դաւիթ, Մխիթար կանգնեցաք զխաչս եւ զկարմուջս ի հիմնաց, զիմ գնած էգին եւ զարտն իմ խաչիս հէրենիք տվի: ՉԻԲ: (1273)», «Կաման ԱՅ, **ի տէրութեան պարոն Սադունին** եւ ի հայրապետութեան Տր Յովանիսի անյախթ գիտնականի: ...Թվիս **ՉԻԸ** (1279)», «Ի թվիս **ՉԻԹ**

³⁰ Նոյն, էջ 63, 64:

³¹ «Քննական տեղեկագիր պրօֆ. Ն. Ադոնցի, ի մասին Տ. Գարեգին Արքեպս. Յովսէփեանի, 'Հոգետր կեդրոններ եւ Գլածորի բարձր դպրոցը' ուումնասիրութեան», Միոն, Ժ:1936: Յովսէփեանը խնդրոյ առարկայ բնագրի մասին գրում է՝ «Ղարասլանի արձանագրութիւնը պէտք է դնել 1279-1284 թթ.»:

³² Նոյն, էջ 405: Զարմանալի է, որ բնագիրը փաստում է՝ «ի տէրութեան տեղոյս պարոն Աշոտոյ», այսինքն, տեղի իշխանատէրը Աշոտն է, բայց վանական համալիրին «զջուրս անխափան» նուիրել է Սադուն Բ.ը: Ամենայն հաւանականութեամբ (ամիր)սպասալար Սադունը գերիշխան է եւ ուշագրաւ է իշխանի աթաբէկութիւնը շեշտուած է վրաց Դաւիթ Վահրամույի օրօք:

(1280) *իշխանութեան տեղոյս Սադունին, եւ Պաճած, որդի Լիպարոյի եւ ամուսին իմ Դուդա, յազգէն Մամիկոնենց*»³³: Այս բնագրիր-վաւերագրերն, ինչպէս նկատում ենք, արձանագրում են, որ Մահկանաբերդցի իշխանը 1273ին արդէն յիշատակում է որպէս երկրի աթաբէկ, ամիրսպասալար: Հետեաբար կարելի է հետեւեցնել, որ իշխանն այդ ժամանակաշրջանում դարձել էր «Գիւրջիստանի վիլայէթի» աթաբէկ, ամիրսպասալարը:

«Գիւրջիստանի վիլայէթի» աթաբէկ, ամիրսպասալար տիտղոսով Աբուլէթի որդի Իւանէն յիշատակում է պատմական Կողբափոր գաւառի կենտրոն՝ Կողբ կամ Կողբաքար աւանի Բարանա-Կողբ³⁴ հնավայրի վրացերէն արձանագրութեան մէջ: Բնագիրը հաստատում է, թէ իշխան Իւանէ Աբուլէթը պատմական Դմանիս աւանում, չորս ամսում կառուցել է բերդ-ամրոց՝ Դիմիտրէ (Դեմետրէ) Բ. Անձնուրացի թագաւորութեան օրօք. «Ես՝ Իւանէ Աբուլէթի որդիս՝ աթաբէկս եւ ամիրսպասալարս, Դմանիսը վերցրի եւ բերդ կառուցցի եւ կիրը հեղս բերի: Այս երկիրը երկար ժամանակ աւեր ու ահարկու էր. չորս ամսում սոյն բերդը կառուցցի՝ Դիմիտրէ արքայի թագաւորութեան օրօք»³⁵: Վաւերագիր-յիշատակագրութիւնն անթուակիր է եւ Պարոյր Մուրադեանի հաւաստմամբ՝ վրացերէն յիշատակագիրը փորագրուել է «1272 թ. կամ ամենաուշը՝ մինչեւ 1273 թ. կէսերը՝ Դիմիտրէի թագաւորութիւն սրանալու եւ Սադունի՝ աթաբէկ եւ ամիրսպասալար դառնալու ընթացքում»³⁶: Գիտնականի մեկնաբանութեամբ՝ Իւանէ Աբուլէթն աթաբէկ, ամիրսպասալար պատիւին կարող էր արժանանալ Զաքարիա Շահնշահեանի եւ նրա որդի Շահնշահի մահից՝ (1261) յետոյ³⁷:

Չհակառակուելով գիտնականին, նկատենք, որ ըստ *Վրաց ժամանակագրութեան* եւ *Քարթլիս ցիտվերբա* ռուսերէն լիակատար երկի, 1261/62/63ին վրացական զօրաբանակի ռազմական հրամանատարը՝ **[ամիր] սպասալարը Սարգիս** Զաղել-Յիխիսցվարելին է եւ ոչ թէ Իւանէ Աբուլէթը. «Կանչեց թագաւոր **Դաւիթը** (Դաւիթ Ե/Է.) հայոց աղբիւրներում Վահրամուկ - Ռ. Գ.³⁸) Սարգիս Զաղել-Յիխիսցվարելուն, որ Սամցխէի **սպասալարի** պարիւ ունէր, եւ խանի դէմ ըմբոստանալ համոզեց»³⁹, «Դաւիթ թագաւորը կանչեց մեսիսերին, շաւշ-կղարջեցիներին եւ իրեն հաւաքարիւմ ... ով կար.

³³ Ղաֆադարեան, *Հաղբար*, էջ 197. նաեւ՝ *Դիւան, պրակ*, IX, էջ 184, 243, 244:

³⁴ Նոյեմբերեանի շրջկենտրոնից ոչ-հեռու, Բարանա տեղանքում (Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1977, էջ 223):

³⁵ Նոյն, էջ 229:

³⁶ Նոյն, էջ 231:

³⁷ «Պարզ է, որ Իւանէ Աբուլէթի որդին աթաբէկ եւ ամիրսպասալար կարող էր դառնալ Զաքարիայի եւ նրա որդի Շահնշահի մահից՝ յետոյ 1261...» (Նոյն, էջ 232):

³⁸ Միքայէլ Զամչեան, *Հայոց պատմութիւն*, հ, Գ, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1984, էջ 223:

³⁹ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 111:

ժողովեց սակաւաթիւ մարդիկ՝ ութ հազար զինուոր եւ **գորապետ** նշանակեց **Սարգիս Զաղելուն**»⁴⁰, որը մասնակցել է նաեւ Թերեք գետի ճակատամարտին: Նշուած ժամանակում աթաբէկ-գործակալի մասին տարեգիրը ցաւօք տեղեկութիւն չի յայտնում: Բարանա-Կողը վաւերագրի աթաբէկ, ամիրսպասալար Իւանէ Աբուլէթը, հաւանաբար, շատ կարճ ժամանակով եղել է աթաբէկ, ամիրսպասալար եւ այդ պատիւը միանշանակօրէն նրան շնորհել է՝ բնագրում երկիցս յիշատակուած թագաւոր Դեմետրէ Բ.ը (Անձնուրաց): Ըստ գիտնականի՝ Բարանա-Կողքի բնագիր-յիշատակագիրը չէր կարող փորագրուել 1272ից առաջ, երբ տակաւին պատանի էր Դեմետրէ Բ.ը եւ Տարսայիճ Օրբէլեանը «...ապա բազում ջանիւ եւ օժանդակութեամբ նստուցանէ յաթոռն հօր իւրոյ թագաւոր Վրաց ի 721 թուականին»⁴¹: Սակայն, ինչպէս կարելի է ենթադրել վրացական սկզբնաղբիւրից՝ վրաց աւագանիներն Դեմետրէ Բ.ին տանելով Հորդա՝ 1270/71/72ին⁴², թագաւոր օծելու նպատակով՝ արարողութեան աւարտից յետոյ վերադառնալով Տփղիս, հաւանական է, նորընծայ թագաւորն Իւանէ Աբուլէթին շնորհել է վիլայէթի բարձրագոյն գործավարութեան պատիւները, այլապէս վերջինս, ակներեաբար, չէր կարող դառնալ երկրի աթաբէկ, ամիրսպասալար: Այս իրողութեան մասին լուծում են թէ՛ վրացական, եւ թէ՛ հայկական աղբիւրները: Ենթադրելի է նաեւ, որ Իւանէ Աբուլէթն այդ ընթացքում, «չորս ամսով»⁴³, ինչպէս յայտնում է Բարանա-Կողքի վրացերէն վիմագիր բնագիրը, եղել է երկրի աթաբէկ, ամիրսպասալար, որից յետոյ 1271/72ին Սադուն Բ.ը գուցէ ուժի զօրեղութեամբ կամ իլխանական արքունիքի միջնորդութեամբ դարձել է վիլայէթի աթաբէկ, ամիրսպասալարը. «*Ողջ թագաւորութիւնը տուեց նրան (Դեմետրէ Բ.ին - Ռ.Գ.), բացի Սարգիս Զաղելու [երկրից]: Հեղը ուղարկեց (խանը՝ Աբաղան - Ռ.Գ.) Սադունին, որին Դիմիտրէ թագաւորը աթաբէկութիւն պարգեւեց*»⁴⁴:

⁴⁰ Նոյն, էջ 112:

⁴¹ Ստեփանոս Օրբէլեան, *Պատմութիւն տանն Սիսական*, տպ. Աղանեան, Թիֆլիս, 1910, էջ 425: Արձանագրութեան երեւան գալու ժամանակը որոնելի է 1272-84ին (Պ. Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները*, էջ 223):

⁴² Н. А. Бердзенишвили, Д. Дондуа, К. Думбадзе, Г. А. Мелишвили, Ш. А. Месхиа, *История Грузии, (После смерти Улу Давида (1272 г.) на престол Восточной Грузии вступил его малолетний сын Димитрий Самопожертвовател* (Ուլու Դաւիթի մահից յետոյ (1272) Արեւելեան Վրաստանի թագաւորական գահին նստեց նրա մանկահասակ որդին՝ Դիմիտրի Անձնուրացը), Թբիլիսի, 1962, էջ 410. նաեւ՝ «Դեմետրէ թագաւորէ Վրաց ՉԻԱ (1272)» (*Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ, հրդր. I, կազմ.՝ Վազգէն Յակոբեան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, Երեւան, 1951, էջ 42*:

⁴³ Մուրադեան, *Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները*, էջ 229:

⁴⁴ Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 140:

Ինչպես վերը նկատեցինք Սադուն Բ.ի աթաբեկ, ամիրսպասալար պատին առաջին անգամ ընդգծում է Հադպատի փոքր գաթի 1273ի երկու վիմագիր աղբիւրներում: Այդ բարձրագոյն տիտղոսներով իշխանը յայտնի է նաեւ նոյն թուականին Գետկայ վանքում՝ գրիչ Մխիթարի կողմից գրուած ժողովածուի յիշատակարանից. «Յամի Ելթնհարիւրերորդի քսաներորդի երկրորդի (1273) թուականութեանս Հաոց... հով[ու]էր...աթոռակալ Լուսաւորչին մերոյ տէր Յակոբ...ի տիեզերակալութեան Ապաղա [ղա]նին, եւ իշխանութեան մերո աշխարհիս, **յաթաբէկութեան Սադունին**, եւ ի տէրութեան տեղոյս Ճարին»⁴⁵:

Աթաբէկութեան գործավարութեան մասին ուշագրաւ դիտողութիւն է արել Յովսէփեանը: Ըստ նրա՝ աթաբէկը «Հայաստանի իշխանների գլուխն էր եւ ներկայացուցիչը՝ մոնղոլ խաների եւ վրաց թագաւորի առաջ»⁴⁶: Իրաւացի է նա, քանի որ աթաբէկ գործավարը ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ ողջ «Գիւրջիստանի վիլայէթի» իշխանաւորների գլուխն էր:

Համոզիչ եւ ընդունելի է նաեւ Մուրադեանի ուշագրաւ եզրայանգումը, թէ թէեւ աթաբէկութեան պատիւը շնորհում էր արտաքուստ վրաց թագաւորի կամքով, սակայն իրականում, կատարում էր մոնղոլների համաձայնութեամբ կամ նրանց թելադրանքով⁴⁷: Այս իրողութիւնը հաստատապէս աղերսում է պատմիչ Ստեփանոս Օրբէլեանի վկայութիւնից, երբ վրաց թագաւոր Դեմետրէ Բ.ը, Հորդայից վերադառնալով, հաւանաբար 1284/85ին աթաբէկութեան պատիւ է շնորհում Տարսայիճ Օրբէլեանին⁴⁸՝ պատմիչի հօրեղբօրը. «Ապա դարձաւ Դեմետրէ մեծաւ խնդութեամբ եւ ամենայն ազաւորք, եւ մեծամեծք Վրաց եւ Հայոց ընդ նմա: Եւ եկեալ ի Շարուր՝ գնաց նմա ընդ առաջ Տարսայիճն մեծամեծ պաւորով եւ արքունա-

⁴⁵ Հայերէն ծեռագիր յիշատակարաններ ԺԳ., էջ 435:

⁴⁶ Գ. Յովսէփեան, «Մոմիկ սարկաւագ», Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան, հ. Գ. Բ, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ 221: Ա. Աբրահամեանը նկատում է, որ Աթաբէկ թուրքական փոխառութիւնը հայերէնում հանդէս է եկել նախ որպէս հասարակ, ապա՝ նաեւ յատուկ անուն: Նրա հաւաստմամբ՝ բառի ստուգաբանական իմաստն է «բէկի հայր», «թագաւորի հայր», մեզանում կիրառական է եղել «փոխարքայ», սելջուկեան եւ մոնղոլ-թաթարական տիրապետութեան շրջաններից՝ «անկախ իշխան» իմաստներով (Ա.Ա. Աբրահամեան, «Բնագիտական դիտարկումներ, Ստեփանոս Օրբէլեանի պատմական երկում», Պատմաբանասիրական հանդէս, 3:1985, էջ 64: Անկախ իշխանները, հաւանաբար տէրունի իշխաններն էին՝ Սմբատ Օրբէլեանը, Հասան Զալալ Դոլան, Սարգիս Զաղելին, որոնք աթաբէկութեան պատիւ չեն ունեցել:

⁴⁷ Մուրադեան, Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւնները, էջ 233:

⁴⁸ Աթաբէկ տիտղոսով Տարսայիճ Օրբէլեանը յիշատակում է Գնդեվանքի եկեղեցու հետեւեալ բնագրում, որ զարմանալիօրէն թուագրված է 1281. «Շնորհիւն ԱՅ, եւ ողորմութիւն պարոն Աթաբակ Տարսայիճիս, եւ Աբաս ու այլ եղբարքս, կանգնեցաք զխաչս ի բարեխաւսութեամբ Մարկոսի եւ Վարդայ, Միւրայ թվ :ՉԼ: (1281)» (Դիւան հայ, պրակ, III, կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարեան, Երեւան, 1967, էջ 26:

կան ընծայիլք մեծարեաց զթագաւորն: Եւ նա առեալ տարաւ ընդ իւր զնա յերկիրն Աւագեան՝ յԱյրարատ. եւ բազում թախանձանօք բռնազբօսեաց զնա, եւ եղ Աթաբէկ ի վրայ ամենայն տէրութեան իւրոյ մինչեւ ի Տփղիս եւ յԱնի եւ ի Կարս»⁴⁹:

Սակայն զարմանալիօրէն Արծրունի Սադուն Բ.ի անունը եւ նրա գործունէութեան սկիզբը, վրացական աղբիւրի հաւաստմամբ՝ շօշափում եւ հոլովում է 1249/50ին, երբ մահացել էր ամիրսպասալար, աթաբէկ Աւագ (Սարգիս) Զաքարեանը, ինչը խիստ առարկելի է: Թէեւ վրացական յիշատակութիւնը ծաւալուն է, սակայն անհրաժեշտութիւն է զգացում այն նշել ամբողջական, որպէսզի ընդգծուի պատմական առանձին իրողութիւնների առկայութիւնը, որոնք շարադրուել են նկարագրական եղանակով եւ ընդգրկում են քսան եւ անվի տարիների պատմական իրողութիւններ:

Այնտեղից [Ուլոյի հետ] եկաւ (վրաց թագաւոր Դաւիթը - Ռ.Գ.) [նրա] ամառանոցը⁵⁰, որտեղից թագաւորին ուղարկեց Վրաստան (Քարթլի), որ թագաւորը պատրաստ լինի Եգիպտոս արշաւելու, որ է Մսերք: Մտաւ (Դաւիթը - Ռ.Գ.) անցաւ Իւանէ աթաբէկի որդի Աւագ աթաբէկի երկիրը, իսկ այդ ժամանակ վախճանուած էր Աւագը եւ չունէր արու զաւակ, այլ միայն Խուաշագ անունով մի աղջիկ: Թագաւորը արտասուելով զնաց Բջնի: Տեսաւ Աւագի կնոջը՝ Ռաճի Էրիսթաւ Կախաբերիձէների աղջկան, Գուանցա անունով, գեղեցկատես: Սիրահարուեց նրան եւ քիչ անց նրան կնութեան ու թագուի դարձնելու տարաւ: Բերեց իր թագաւորութիւն: Իսկ Աւագի աղջկան թողեց հայրական տիրոյթում եւ յանձնարարեց նրան Մահկանաբերդցի Սադունին, որ իմաստուն ու խելօք մարդ էր, բարեխոհ, բարետես, ուժով յուժ զօրեղ, նշանաւոր, ընտիր ըմբիշ, վարպետ նետաձիգ⁵¹:

Վաւերագրի համաձայն՝ Ուլօն⁵², Հուլաւեան գերդաստանի հիմնադիր Հուլաւ(գ/դ)ու իլխանն (1256-1264/5) է, որը վերը նկատեցինք, Անդրկովկաս է եկել հաստատապէս 1256ին եւ իրատեսօրէն որեւէ կապ չէր կարող ունենալ 1249/50ին⁵³ մահացած Աւագ Զաքարեանի յուղարկաւորման հետ: Երկրորդ՝ Հուլաւուի արշաւանքն Ասորիք, որի մասին ակնարկում է տարե-

⁴⁹ Օրբէլեան, էջ 426:

⁵⁰ Վրաց տարեգիրը նկատի ունի Մուղանի դաշտավայրը, *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 109-10:

⁵¹ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 109-10:

⁵² «Ուլոն նոյն Հուլաւու կամ Հուլագու խանն է», նոյն, էջ 199:

⁵³ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութեան Հայոց*, աշխ.՝ Կ. Ա. Մելիք. Օհանջանեան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1961, «ՈՂԸ (1249) մեռաւ իշխանաց իշխան Աւագ եւ թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ», էջ 321. Նաեւ՝ Օրբէլեան, «676 թուին էառ զԱթաբէկութիւնն որդին Իւանէի Աւագն, կեցեալ իշխանութեանն ամս 23», էջ 398:

գիրը, տեղի է ունեցել 1258-60ին, երբ հայկական եւ վրացական աղբիւրների հաւաստմամբ, թագաւոր Ուլու Դաւիթը⁵⁴, (վրաց պատմագրութեան համաձայն՝ երկու Դաւիթները)⁵⁵ մոնղոլների ծանր հարկերի պատճառով, այդ ժամանակ ապստամբել էին⁵⁶, թէեւ տարեգիրը յայտնում է, որ Ուլու Դաւիթը իր զօրաբանակով մասնակցել է Եփրատ գետի մօտ տեղի ունեցած դժուարին ճակատամարտին. «*Դաւիթ թագաւորը իր բանակով քաջաբար նախադարձակ էր լինում*»⁵⁷: Նոյնիսկ, ըստ տարեգրի, վրացական զօրաբանակը մասնակցել է, հաւանաբար, Մուֆարդին-Նփրկերտ ամրոցի գրաման, թէեւ վերջինս քաղաքի անունը չի նշում. «*Ուզում եմ (խանը - Ռ. Գ.), որպէսզի արշաւենք եւ շրջապատենք այս քաղաքն (հաւանական է Մուֆարդին քաղաք - Ռ. Գ.) ու շների պէս սկսենք հաշել ու կաղկանծել*»⁵⁸:

Յիշատակման յաջորդ տեղեկութիւնը վերաբերում է թագաւոր Դաւիթ սիրահարութիւն՝ այրի իշխանուհի Գոնցային եւ վերջիններիս ամուսնութեանը. ականբերաբար այն տեղի է ունեցել աւելի ուշ՝ 1257/58/59ին:

Վրացական աղբիւրի վերջին տեղեկութեամբ, ամենայն հաւանականութեամբ, ականարկում է Մահկանաբերդցի իշխանի՝ Աւագեան աւատական տան հեջուր-խնամակալ, սենեկապան, վերահսկիչ-կառավարչի (արարողապետ) մասին. «*Իսկ Աւագի աղջկան թողեց*⁵⁹ *հայրական տիրոջ թում եւ յանձնարարեց նրան Մահկանաբերդցի Սադունին*»⁶⁰:

⁵⁴ Գանձակեցի, էջ 389-90. նաեւ՝ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 111:

⁵⁵ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 203 (68):

⁵⁶ «*Իսկ թագաւորն վրաց Դաւիթ՝ որդի Լաշային, որ կայր ի հնազանդութեան թաթաին, նեղացաւ, ծանձրացաւ ի բազում հարկապահանջութեանցն, որ նեղէին զնա եւ զամենայն իշխանսն, եւ զամենայն աշխարհս անհնարին ծանրութեամբ, զոր ոչ կարային բառնալ: Եթող նա զքաղաք իւր, զՏփիսիս, եւ զաթոռ, եւ զամենայն ինչ, զոր ունէր, եւ փախեաւ ի խորին Ափխազք, եւ յամուրսն Սուանեթոյ*» (Գանձակեցի, էջ 389):

⁵⁷ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 108:

⁵⁸ Նոյն. էջ 109: Մուֆարդին-Նփրկերտ ամրոցի գրամանը, մասնակել է նաեւ Ելիկում Օրբէլեանը, որը դեղակորուս է եղել Աւագ Զաքարեանի հրամանով. «*Ապա յետ ամաց ինչ գնաց Թաթարն. եւ փարաւ ընդ իւր զօրսն Վրաց եւ զԱւագն եւ զՇահանշահ. ընդ որոց եւ գնաց Ելիկումն ի վերայ քաղաքին Մարտիրոսաց որ Նփրկերտ կոչի... եւ Անդէն հիւանդանայ Ելիկումն խստագոյն ցաւօք, եւ որպէս ասեն, դեղակոր լինի ի բժշկաց ի հրամանէ Աւագին*» (Օրբէլեան, էջ 404): Զաքարեանը 10 տարի առաջ մահացած էր եւ չէր կարող մասնակել արշաւանքին:

⁵⁹ Ամիրսպասալար, աթաբէկ Աւագ Զաքարեանի միակ դուստր Խոշաքը (վրաց. Խուաշագ) մանկահասակ չէ: Վերջինիս անունը հոլովում է 1236ին, երբ մոնղոլները ներխուժել էին Հայաստան. «*Իսկ իշխանն մեծ՝ որդի Իւանէի, որ Աւագն կոչէին... Իսկ նորա կամեցեալ շահել զմիտս նոցա, փայ զդուստր իւր նոցա եւ ինչս բազումս, զի թերեւ թուլացին ի պաշարմանէն*» (Գանձակեցի, էջ 254-55):

⁶⁰ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 110: Այն նկարագրական եղանակով կրկնում են մի շարք յղումներում եւս, ինչպէս 129 էջի յիշատակութիւնում է «...[Սադունը] նրա

Հարց է՝ Մահկանաբերդի իշխանը ե՛րբ կարող էր լինել Աագեան առատական տան հեջուք-խնամակալ, սենեկապան, վերահսկիչ-կառավարիչը:

Մատենագիր եւ վիմագիր սկզբնաղբիւրների վկայութեամբ նկատելի է, որ իշխանապետ Աագ Զաքարեանի մահուանից յետոյ Հայաստանում ընկերաքաղաքական որոշակի փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել: Ժամանակի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու վկայութեամբ՝ Հայաստանի իշխանավարումն Աագեան տնից սկզբում անցել է Շահնշահեան տանը, իսկ, այնուհետեւ, որոշ ժամանակ անց, վերստին վերադարձուել է՝ շնորհուելով աթաբէկ Աագի այրիացած կնոջը՝ **Գոնցա Կախաբերիձէներին..** «Ետուն զիշխանութիւն նորա Զաքարէի, որդւոյն Շահնշահի, հօրեղբօր որդւոյ Աագին, զի Աագն որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի երեխա: ..Եւ ապա հանեալ ի Զաքարէէ ետուն կնոջ Աագին, որում անուն էր Գոնցա»⁶¹: Պատմական այդ իրողութիւնը նկատուում է վիմական սկզբնաղբիւրներում եւս, եւ հարկ է ներկայացնել դրանք հաստատող միքանի օրինակով:

Յովհաննավանքի ժամատան **ՈՂԹ** (1250) վիմագիր բնագրում երեւան է գալիս երկրամասի ընկերաքաղաքական որոշակի փոփոխութիւն: Տէրութեան իշխանապետը Շահնշահ Ա Զաքարեանն է. «Յամի ՈՂԹ ի **տէրութեան Շահնշահի**, որդոյ Մեծին Զաքարիայի»⁶²: Պատմական այս իրողութիւնը հաստատում է նաեւ նոյն հնավայրի Կաթողիկէ եկեղեցու անթուակիր վաւերագիրը. «Անումբն ԱՅ եւ **իշխանութենն Շահնշահի** [մանդատ]որդայնուցէսի եւ յառաջնորդութե Սարգսի միայնաւորի»⁶³: Շահնշահ Ա. Զաքարեանի գերակայ իշխանավարումն արձանագրում է նաեւ Բջնիի Ս. Աստուածածին եկեղեցու 1251ին փորագրուած վաւերագիրը, որն իրատեսութիւն հաստատում է վերջինիս իշխանութեան գերակայութիւնը Հայաստանում 1250ականների սկզբին. «Հայոց 2 (1251) ..**իշխանութեան Մեծին Շահնշահի**»⁶⁴: Պատմական նշեալ ընկերաքաղաքական իրողութիւնը հաստատում է նաեւ Հաղբատի 1257ի բնագրով, որտեղ Շահնշահ Ա.ի իշխանավարմանը գահակից է նաեւ աագ որդի՝ Զաքարէն. «Ի թուիս Հայոց :22: **Ի տէրութեան մեծին Շահնշահի եւ Զաքարիայի շինեցա**»⁶⁵:

Այս իրողութիւններից երկու տարի անց, Նոր Գետիկի (Գօշավանքի) Ս. Աստուածածին եկեղեցու 1260ի ինը տողանոց բնագրով, պարզում է՝ Ար-

կնոջ՝ Աագի դուստր Խուաշագի սենեկապետն էր [էջիբը], եւ 140 էջի յիշատակման մէջ՝ «Ու [Սաղունը] սկսեց խնամակալ լինել ..., որովհետեւ [թագաւորը] նրա տէր Աագ աթաբէկի աղջկա [մասին հոգալ] յանձնարարեց Սաղունին, իսկ Խուաշագը էջիբութիւն տուեց նրան»:

⁶¹ Գանձակեցի, էջ 321:

⁶² Ղաֆաղարեան, էջ 103:

⁶³ Նոյն, էջ 96:

⁶⁴ Հ. Եղիազարեան, «Բջնիի վանքը եւ Բջնի գիւղի միւս յուշարձանները», էջմիածին, Թ-Ժ:1963, էջ 46:

⁶⁵ Ղաֆաղարեան, Հաղբատ, էջ 217:

մանեցին, որ ամբողջ թեմի թեմակալ եպիսկոպոսն էր⁶⁶, Գետկայ վանքի վարդապետ, պատմագիր Գանձակեցու խնդրանքով վերացրել է գիւղի՝ եպիսկոպոսական աթոռին տրուող հարկը՝ **Գոնցա** խաթունի **իշխանութեան օրօք**. «Աստօծով ես տր Յովանէս Արմանեցի ազատ գերցի զԳետկայ ժողովուրդս ի հարկէ, որ տային յաթոռն, **իշխանութե Գոնցա խաթունին**, ի խնդրո Կիրակոս վարդապետին...գրեցաւ :**ՉԹ**: թիւս»⁶⁷: Այսինքն, 1260ին երեւան է գալիս պատմական այն ընկերաքաղաքական իրավիճակը, որ Աւագեան երկրամասի իշխանութիւնն **անցել էր Գոնցա խաթունին**: Հաւանական է, այն ժամանակ, երբ վերջինս ամուսնացել էր վրաց թագաւոր Դաիթ Վահրամուլի հետ: Այս իրողութիւնը, մի փոքր աւելի վաղ, հաստատում է նաեւ *Մանր ժամանակագրութեան* վկայութիւնը. «Յայսմ ամի մեռանի Աւագն, որդի Իւանէի, անորդի, եւ թողու դուստր մի Խոշաք անուն, եւ սուգ անհնարին պատեաց, զերկիրս մեր, եւ **կին նորա Գոնցայն առնէ զպէրութիւն աշխարհիս, ՌՄԾԱ (1251)**»⁶⁸:

Սակայն, ինչպէս նկատեցինք, Նորատուսի Ս. Աստուածածին եկեղեցու 1258ի բնագիրը նոյնպէս արձանագրում է Աւագեան երկրամասի ընկերաքաղաքական փոփոխութեան մասին: Վաւերագրի հաւաստմամբ, Աւագեան երկրամասի տէրերն են աթաբէկ Աւագի դուստր Խոշաքը եւ աթաբէկ Սադունը (Սադուն Բ.ը – Ռ.Գ.): «Թւին :**ՉԷ**: (1258) **իշխանութեան աստուածաւառ տէրանց մերոց Խոշաքին եւ աթաբակ Սադունին**»⁶⁹:

Նկատելի է, որ Նորատուսի խնդրոյ առարկայ բնագիրն անուղղակիօրէն խօսում է պատմական խիստ կարեւոր իրողութեան մասին, ինչը ցանկալի է մեկնաբանել:

Նորատուսի վաւերագրում, Արծրունի Սադուն Բ.ը հանդէս է գալիս աթաբէկ պատնոմով: Այդ առիթով Ս. Աւագեանը յայտնում է, որ Մահկանաբերոցի իշխանաց իշխան Արծրունի Սադուն Բ.ն աթաբէկութեան պատիւը ստացել է **ստուգապէս 1270ին** վրաց թագաւորի կողմից⁷⁰:

⁶⁶ «Յովհանէս Արմանեցին, որ եւ Հաղարծնին էր առաջնորդ, եւ ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս յեթնհարիւր հինգ թուականին: Սա շինեաց ի Հաղարծնին զսեղանապրունն երեւելի՝ սրբապաշ վիմօք, եւ ապա գնաց ի մեծ աթոռն Հաղբապ» (Գանձակեցի, էջ 223):

⁶⁷ Նոյն:

⁶⁸ *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 42: Ինչպէս երեւում է իշխանութիւն Գոնցան ամուսնու մահից երկու տարի յետոյ դարձել է երկրամասի իշխանապետը:

⁶⁹ *Դիւան, պրկ. IV*, էջ 13: Աւագեանի վերծանութիւնը մի փոքր տարբերում է նախորդից. «Չէ... տէրանց մերոց Խոշաքին եւ աթաբակ Սադունին մեք՝ Նորատուաց մեծ եւ փոքր ամէն մեր սրբոյի կամաւ զէզին չար եւ զքեւէկի վեր կալաք» (Աւագեան, էջ 279: Սակայն Չէ տարբերի չի համապատասխանում Խոշաքի եւ աթաբէկ Սադունի տիրապետութեան ժամանակներին:

⁷⁰ Աւագեան, *Վիմական արձանագրութիւնների*, էջ 279: Այդ կարծիքը գիտնականը կրկնում է քանիցս՝ *Դիւան, VI պրակ.*, էջ 166:

Չհակադրուելով գիտնականին՝ նկատենք, որ 1270ին Ձագավանքում տեղի ունեցած եկեղեցական յայտնի ժողովի յիշատակարանի համաձայն, այն գումարուել է «ի թուիս հայոց **ԶԺԹ** (1270)», **արաց ամսի**⁷¹ ԺԵ կամ ԺԷ, «ի րանի սրբոյն Գրիգորի, յաշխարհակալութեան Ապաղա ղանին (1265-1282), կամաք եւ հրամանաւ Խոշաքին⁷², եւ իշխանաց մերոց մեծին Պռաւշայ եւ Սադունին եւ Սմբարայ»⁷³: Ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ ժողովի գումարման ժամանակ, ակներեաբար, իշխան **Սահունը** չի ունեցել աթաբէկ, ամիրսպասալար պատիւները, ուստի յիշատակագրի իրազեկմամբ՝ վերջինս իշխանական դիրքով, որոշակի աստիճանական տարբերութեամբ, հաւանական է զիջել է «**մեծին Պռաւշայ**»՝ Խաղբակեան իշխանին⁷⁴: Այսինքն, իշխանը 1270ին «Գիրջիստանի վիլայէթում» բարձր դիրք չէր զբաղեցնում: Բնականաբար, եթէ իշխանն ունենար գործակալական այդ բարձր տիտղոսները, ապա վաւերագրում անվերապահօրէն կը նշուէր: Վերջինս այդ պատիւներին կարող էր արժանանալ, ամենայն հաւանականութեամբ, Բարանա-Կողբ վաւերագրում աթաբէկ, ամիրսպասալար տիտղոսներով հանդէս եկած Իւանէ Աբուլեթից յետոյ՝ 1271/72ին: Չպէտք է մոռանալ նաեւ, որ 1270ին մահանում է Գէորգի Լաւայի որդի թագաւոր Դաւիթ Վահրամուլը, որից յետոյ, ինչպէս վրաց տա-

⁷¹ Արաց ամիսն ըստ Հ. Բաղալեանի հաւաստմամբ՝ Յովհաննէս Վանական Իմաստաւերի մօտ հանդիպում է «արանց տառադարձութեամբ» եւ ստուգաբանում է. «Եւ Արանց ի յանել ձեան զլերինս եւ զբլուրս, ասեն արանց է այս ճանապարհ եւ ոչ կանանց. Արի մարդոց է այս եւ ոչ թուլից եւ վարաց»: Գիտնականի յաւելմամբ՝ «Յովհաննէս Իմաստաւերը իր Պատճէն տոմարի աշխատութիւնում արաց ամիսը նոյնպէս գործ է ածում արանց ձեով. «Ձմեռնամուր այսպէս. Կալ ԺԱ (11) եւ զնսահանցն րոր արանց ամսոյ»: Արացը տեսում է Յունուարի 8ից մինչեւ Փետրուարի 6ը: (Հ. Ս. Բաղալեան, *Օրացոյցի պատմութիւն*, Արմֆան, Երեւան, 1940, էջ 97, 98): Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Լ. Խաչիկեան, «Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ», *Մարտենադարանի գիտական նիւթերի ժողովածու*, 1:1941, էջ 160. նաեւ՝ Ա. Աբրահամեան, *Յովհաննէս Իմաստաւերի մարտենագրութիւնը*, Պետական համալսարան, Երեւան 1956, էջ 206:

⁷² Ամիրսպասալար, աթաբէկ Աագ (Սարգիս) Զաքարեանի միակ ժառանգորդատրը:

⁷³ Գարեգին վարդապետ, «Ձագավանից ժողովը», *Շողակայթ*, 1913, էջ 22: Նշեալ ժողովի մասին վկայում է նաեւ Մխիթար Այրիվանեցին. «Ի Ղանութեան Ապաղային եւ ի կաթողիկոսութեան րեառն Յակոբայ արարին ժողով ի Հաղբար եւ ի Ձագավանս» (Մխիթար Այրիվանեցի, *Պատմութիւն հայոց*, կազմ.՝ Մկրտիչ Էմին, Մոսկուա, 1860, էջ 68):

⁷⁴ Թէ՛ն նկատելի է, որ «Մեկնութիւն Դանիէլի Վարդանայ Արեւելցոյ. հեղ.՝ Վարդան Արեւելցի, վայր՝ Խոր Վիրապ» յիշատակարանում Պոռ Խաղբակեանի անունը Վարդան Արեւելցին նշում է վերջում. «...ողորմութիւն եւ թողութիւն մեղաց, եւ ամենայն երախտաւոր պատրոնացն Սադունին, Սմբարա, Քրդին, Պռաւշայ» (*Հայերէն ձեռագիր յիշատակարաններ ԺԳ. դար*, էջ 356, 366):

րեգիրն է նշում. «Ապա հաաքուեցին Վրաստանի բոլոր դիդերուներն ու արքայազն Դմիտրէին տարան Հորդա»⁷⁵: Ասել է, թէ թագաւոր Դաւթի մահուանից յետոյ, մի որոշ ժամանակ անց, վրաց արքունիքի աւագանիները, բնականաբար, նոր մեկնել են Հորդա՝ արքայազն Դեմետրէին թագադրելու նպատակով: Եթէ ընդունելի համարենք այն պարագան, որ 1270ի վերջին Դեմետրէ Բ.ը թագաւոր օծուելով՝ աթաբէկ եւ ամիրսպասաւար պատիւները շնորհել է Աբուլէթի որդի Իւանէին, ապա պէտք է ենթադրել, որ որոշ ժամանակ՝ մէկ կամ երկու տարի յետոյ, վերջինիցս միանշանակօրէն այդ գորաձավարութիւններն անցել են Մահկանաբերդցի Արծրունի Սադուն Բ.ին: Այսպիսով, 1271/72ին Արծրունի Սադուն Բ.ը որոշապէս դարձել է «Գիւրջիստանի վիլայէթի» աթաբէկ, ամիրսպասաւար:

ԵՐԲ ԵՒ ՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿ ԿԱՐՈՂ ԷՐ ԻՇԽԱՆՈՒՀԻ ԽՈՇԱՔԸ ԼԻՆԷՐ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ ՏԷՐ-ԻՇԽԱՆԱԻՈՐԸ

Այժմ հարկ է պարզել խնդրոյ առարկայ վաւերագրի խիստ կարեւոր հետեւեալ իրողութիւնը. ե՞րբ եւ ո՞ր ժամանակ կարող էր իշխանուի Խոշաքը լինել հայրական երկրամասի տէր-իշխանաւորը, քանի որ Գօշաւանքի վերոնշեալ 1260ի բնագրի համաձայն՝ երկրամասի իշխանատէրը մայրն էր՝ Գոնցա խաթունը:

Յայտնի է, որ 1258-60ին Վրաստանում, հայկական եւ վրացական աղբիւրների վկայութեամբ՝ մոնղոլների ծանր հարկերի պատճառով, ապստամբութիւն է բռնկուում: Գանձակեցու վկայութեամբ, վրաց թագաւոր Դաւիթը տագնապով թողնում է Տփլիսը, թագուի Գոնցային եւ նորաձին որդուն՝ Դեմետրէին, տանելով իր հետ միայն Գէորգի⁷⁶ անունով աւագ տղային՝ պատսպարուելով հեռաւոր խորին Ափխազք՝ ամուր Սուանէթում⁷⁷: Ապստամբութեան մասին իլխան Հուլաւուն տեղեկանալով՝ պատժիչ զօրաբանակ է ուղարկում Արղուն ոստիկանի (Արղուն Օյրիդին⁷⁸) հրամանատարութեամբ, որն ըստ վրացական աղբիւրի, բաւականին մեծաքանակ էր՝ քսան հազար. «Եկաւ Արղունը քսան հազար զօրքով, կրրեց անցաւ Գանձակը ու Սոմխիթը եւ հասաւ Թփղիս»⁷⁹: Ինչպէս հայկական, այնպէս էլ վրացական աղբիւրները շեշտում են, որ Արղունին չի յաջողուել գերել վրաց թագաւորին, սակայն սաստկապէս աներել է վրաց թագաւորների Գելաթ գերեզմանոցը եւ Ածղորի կաթողիկոսարանը⁸⁰, շրջակայ երկրամասերը: Սակայն սակաւաթիւ հեծեալ ժողովրդական ուժեր, յանկարծակի

⁷⁵ Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 140:

⁷⁶ Օս Ալթունից ծնուած, Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 109:

⁷⁷ Գանձակեցի, էջ 389. նաեւ՝ Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 111:

⁷⁸ Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 112:

⁷⁹ Նոյն:

⁸⁰ Գանձակեցի, էջ 390:

գրոհել են Արղունի հրոսակների վրայ՝ նշանակալից կորուստների մատնելով, որի պատճառով Արղունը վարանել է այլեւս «**համարձակ մտանել խուզել գվայրսն**»⁸¹: Արղինքում Արղունն իվերջոյ գերեվարել է թագուհի Գոնցային, նրա դուստր Խոշաքին, նորածին որդուն՝ Դեմետրէին, Շահնշահ Ա. Զաքարեանին եւ Արցախի տիրակալ Հասան Զալալ Դոլային⁸²: Թագուհի Գոնցան եւ Հասան Զալալ Դոլան իրենց մահկանացուն են կնքում Հորդայում, իսկ միաները՝ «...*յորոց բազում գանձս առեալ, հազիւ գերձան ի մահուանէ*»⁸³: Հետեւաբար, Խոշաք Զաքարեանը հայրական կալուածքի օրինական տէր միայն կարող էր լինել մոնղոլական գերութիւնից վերադառնալուց յետոյ, ակներեւաբար, 1264/65ին, կամ մի փոքր ատելի շուտ (յայտնի չէ, թէ իշխանուիին երբ է վերադարձել գերութիւնից)⁸⁴:

Համաձայն *Մանր ժամանակագրութեան* վկայութեան, իշխանուիի Խոշաքը 1269ին ամուսնացել է իլխանութեան առաջին վեզիր, պարսիկ խոջա Շամս ադ Դին Մուհամմէդ Ջուլէյնու հետ. «*Սահիպն գխոշաքն էառ ՉԺԸ (1269) թվին*»⁸⁵: Վերջինս իլխանութեան մէջ իր վարած պաշտօնի անունով կոչւում էր Սահիբ Դիւան⁸⁶: Այդ պաշտօնին նա նշանակուել էր իլխան

⁸¹ Նոյն:

⁸² Նոյն:

⁸³ Նոյն:

⁸⁴ Թէեւ Գանձակեցին Զաքարէ Շահնշահեանի մահը տարբերուով չի նշում, սակայն հայրը՝ Շահնշահ Ա.ը, որ արդէն գերութիւնից պէտք է վերադարձած լինէր՝ լսելով որդու մահուան «*զգոյժն հայր նորա Շահնշահ ի գիւղն Օծուն... ի քորմութենէն մեռաւ*» (նոյն, էջ 393): Ակներեւաբար, Շահնշահ Ա.ի վերադարձը կապւում է աղերսուելով Մրենի 1261ի գիւղաքաղաքի վաճառման հետ (Ս. Ռ. Օրբեռն, “Надписи Мрена,” *Հայագիտական հետազոտութիւններ, պրակ, Ա*, Երեւան, 1974, էջ 41): Հաւանական է նաեւ Խոշաքի վերադարձն առնչւում է Երեւանի «հողով ջրով» 1264ի բնագրի վաճառքի հետ (Կ. Ղաֆադարեան, *Երեւան. միջնադարեան յուշարձաններ*, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1975, էջ 137): Սակայն Սինեաց պատմիչը հօրեղբոր որդու մահը Թերեզ գետի ճակատամարտում նշում է 1261ին. «*Իսկ եղբորորդին սոցա Բուրթէլն գնաց ընդ զօրս Հուլատիին ի պարտերազմի ընդ Բերքայ դանին ի դաշտն Խազրաց որ այժմ Խփչախք կոչին, եւ առ մեծ գետովն զոր Թերզ (Տէրեկ) կոչեն, սպանանի ի պարտերազմին յ710 թուին (1261)*» (Օրբէլեան, էջ 416): Ակադ. Յակոբ Մանանդեանը Թ(Տ)երեկ գետի ճակատամարտը նշում է 1263 Յունուարին (Յ. Մանանդեան, *Երկեր*, Գ, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1977, էջ 252): Անշուշտ նկատելի է պատմական ինչ-որ հակասութիւն նշեալ յիշատակութիւններում, բայց իվերջոյ իշխանուիի Խոշաքը պէտք է գերութիւնից վերադարձած լինի 1260ականների սկզբում, ոչ ուշ քան՝ 1262-64/65ը, թէեւ մատենավիմագիր ոչ մի յիշատակութիւն չկայ:

⁸⁵ *Մանր ժամանակագրութիւններ*, էջ 44:

⁸⁶ Рашид ад-Дин, *Сборник летоисчисл. т. III*, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1946 էջ 61. նաեւ՝ Մանանդեան, էջ 277): «Սահիբ Դիւան» (պահլ. devan, պարսկ. divan) Արքունի ատեան, դահլիճ, դիւանատուն (Սո. Մալխասեան, *Հայերէն բացատրական բառարան, հրք. Ա*, Հայկ. ՍՍՌ պետական հրատ., Երեւան, 1944, էջ 525):

Հուլատի կողմից 1262ին⁸⁷, եւ այդ բարձր դիրքում է եղել նաեւ Աբաղայի (1265-82), Թագուդար-Ահմադ (1282-84) իլխանների օրօք:

Վերը նկատեցինք, որ 1270ին Ձագավանքում գումարուած եկեղեցական ժողովը ղեկավարել էր Խոշաք Ձաքարեանը: Սակայն վրացական աղբիւրի յիշատակմամբ, վերջինս ամուսնու՝ Սահիբ Դիւանի հետ, ակնբերաբար, 1271 կամ 1272ին մեկնել է Թփիսիս, որտեղ ամուսնուն «թագաւորները պարգեւել», շնորհում են Կարս քաղաքը: Պէտք է նկատել, որ վրաց անանուն տարեգիրը չի նշում անշարժ գոյքի շնորհման ընկերաքաղաքական խիստ կարեւոր շարժառիթը. «*Եւ Աւագ աթաբէկի մեծ սահիբդիւանը, որ [Աւագի] աղջկան՝ Խոաշագին ի կնութեան բերեց... Եւ [սահիբդիւանը] գնեց բազմաթիւ երկրներ, իսկ թագաւորները պարգեւեցին Կարսը, նսրեց Կարսում եւ զայնց շրջակայ երկրները ախալցիխեցիներին: Իսկ Ախալցիխեցու աղջկան կնութեան բերեց*»⁸⁸: Այսպիսով, վրացական աղբիւրի անուղղակի վկայութեամբ, նկատելի է, որ Խոշաք Ձաքարեանը 1271/72ի դուրս է եկել իր հայրական կալուածքից, եւ մինչեւ ամուսնու կառավարելը՝ 1284 Հոկտեմբեր, ապրել է Հորդայում կամ Պարսկաստանում⁸⁹: Ուստի, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է Հայկազ Ժամկոչեանը⁹⁰, Աւագեան աւատական կալուածքի ղեկավարումը յանձնուել է հեջուր, խնամակալ-կառավարիչների: Ամենայն հաւանականութեամբ, այդ տարիներից սկսած Մահկանաբերդցի իշխանն եղել է Աւագեան աւատական տան հեջուր-արարողապետ-սենեկապանը մինչեւ իր կեանքի վերջը՝ 1284⁹¹: Վրաց տարեգրի հետեւեալ արտայայտութիւնը, ուր ասուում է, թէ «*Այս սահիբդիւանը հզօրացել էր Ուլո խանի կողմից, եւ Սադունն էլ՝ նրանից*»⁹², մեր կարծիքով այդ տեղեկութիւնը պէտք է վերաբերի Մահկանաբերդցի իշխանի գործունէութեան այն ժամանակաշրջանին, երբ վերջինս 1271/72ին դարձել էր Աւագեան տան հեջուր-կառավարիչը, ինչը նախադրեալ է հանդիսացել իշխանի հարստացմանը:

«Դիւան» դաւիթ, ատեան, «մատենադարան», «դիւանապետ, դիւանադպիր» (Հր. Աճառեան, *Հայերէն արմատական բառարան, հոյր. Ա.*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1971, էջ 671): «Սահիբ Դիւան» արաբերէնից թարգմանաբար նշանակում է «Արքունիքի տէր», այսինքն՝ արքունապետ:

⁸⁷ Նոյն. նաեւ՝ Հ. Գ. Ժամկոչեան, «Անի քաղաքի 13րդ դարի երկու արձանագրութեան մասին», Վ. Մ. Մովստովի անուան Երեւանի պետ. համալսարան, *Գիտական աշխատութիւններ*, 47:1955, էջ 92:

⁸⁸ Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 142:

⁸⁹ Համաձայն Սահիբ Դիւանի կտակի նշում՝ «*Եթէ որդիս Աթաբէկը եւ նրա մայր Խոշաք խաթունը ցանկանան ուղեւորուել հայրենիք, ապա նրանց թող թոյլաւորուի այդ*» (Рашид ад-Дин, էջ 115-16):

⁹⁰ Ժամկոչեան, էջ 97:

⁹¹ Գ. Յովսէփեան, *Նիւթեր*, էջ 221: Իշխանի մահուան թուականը հայագէտինն է:

⁹² Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 142:

Ուշագրաւ է, որ Սիւնեաց պատմիչը Մահկանաբերոցի Արծրունի Սահուն Բ.ի իշխանական կալուածքը ներկայացնում է ոչ աշխարհագրական տարածքով. «*Եւ էր ընդ նոսա թագաւորն Դեմէտրէ, զոր սիրեաց Արղունն, եւ ետ նմա զամենայն աշխարհս Հայոց՝ զտունն Աագեան եւ զտունն Շահանշահեան եւ զԳագեցին եւ զորդիսն Սադուն աթաբէկին*»⁹³: Ըստ Ստեփանոս Օրբէլեանի՝ նշեալ վկայութեան, դէպքը կատարուած պէտք է լինի 1285ին, քանի որ պատմիչն ընդգծում է «զորդիսն Սադուն աթաբէկին», այսինքն՝ Արծրունի Սադուն Բ.ը վախճանուած է, ողջ չէ, եւ իշխանապետութիւնը ստանձնել էին վերջինիս որդիները: Վրացական աղբիւրի վկայութեամբ, հաւանական է, 1270ականների առաջին կեսին Մահկանաբերոցի իշխանը տիրացել է Վրաստանում մի շարք բնակավայրերի, ինչպիսիք են Դմանիսը, Թելան ու Բելաքանը⁹⁴:

Վրաստանի պատմութիւն դասագրքի հեղինակները հաստատում են, թէ Մահկանաբերոցի Սադուն Արծրունին ձեռք է բերել «ինը տարուայ թարխանութիւն» եւ ազատուել բոլոր տեսակի հարկերից: Վերջինս չնչին գումարով վրացական աւատատէրերից գնել է բազմաթիւ հողեր եւ նրա մօտ հեռաւոր շրջաններից եկել են գիւղացիական հոծ խմբեր, որի պատճառով վրաց աւատատէրերը լցուել են դիսակալութեամբ ու չարութեամբ, սակայն ոչ թագաւորը եւ ոչ էլ նրանք անկարող են եղել որեւէ ձեռով միջամտելու. «*Սադունը վրաց ֆէոդալներից էժանագին գնել է մարդկանցից դատարկուած ու արժեզրկուած կալուածքները: Հեռաւոր շրջաններից նրա մօտ են եկել գործազուրկ գիւղացիները: Այդ պատճառով վրաց ֆէոդալները դիսակալութեամբ էին տրամադրուել Սադունի դէմ: Բայց թագաւորը եւ ֆէոդալները անկարող էին ժամիշխանին ոչինչ անել, որովհետեւ նա խանի վստահելի անձն էր*»⁹⁵: Զարմանալի է յիշեալ վկայութեան փաստագրումը, երբ Քարթլիս ցիտկոբեայի լիակատար ռուսերէն օրինակում եւ հայերէն զոյգ թարգմանութիւններում նման յիշատակութիւն բացակայում է:

Մատենագրական տեղեկութիւններից ելնելով՝ կարելի է ասել, ակներեաբար, Սադուն Բ.ի կալուածքները անելի ընդարձակ եղել են Վրաստանում եւ, գուցէ այդ է պատճառը, որ Սիւնեաց պատմիչը վերջինիս հողային տարածքը բնորոշում է «**զորդիսն** Սադուն աթաբէկին» անորոշ արտայայտութեամբ, ինչը համոզիչ եւ ընդունելի չէ, քանի որ Արծրունի Սադուն Բ.ը «Գիւրջիստանի վիլայէթի» ամիրսպասալար, աթաբէկն է:

⁹³ Օրբէլեան, էջ 426: Նշեալ տեղեկութիւնը յայտնում է նաեւ վրացական աղբիւրը. «*Տեսնելով Դիմիտրէին, խանը գթաց... ողջ թագաւորութիւնը տուեց նրան, բացի Սարգիս Զադելու [երկրից]*» (Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 140):

⁹⁴ «*Բայց այնտամենայնիւ Սադունի ձեռքում էր [թագաւորը], որովհետեւ խանը Սադունին յուժ զօրեղացրեց: Դիմիտրէ թագաւորի իրաւասութիւնից հանեց Թելան ու Բելաքանը*» Վրաց ժամանակագրութիւն, էջ 142:

⁹⁵ Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа, *История Грузии* (Վրաստանի պատմութիւն) 1, Թբիլիսի, 1946, էջ 245:

Ամփոփելով՝ Մահկանաբերդի Արծրունի Սադուն Բ.ը 1256/57ին պատմիչ Գրիգոր Ալենեցու վկայությամբ՝ Հորդայում մոնղոլական աւագանու եւ իլխան Հուլաուի ներկայությամբ ըմբշամարտում գետնել է մեծ խան Մանգուի անպարտելի ըմբշին եւ արժանացել նրա գովասանքին, մեծարանքին ու պատիւներին⁹⁶: Այնուհետեւ 1258/60ին մասնակցել է Հուլաուի կողմից կազմակերպուած ասորական արշաւանքին, հաւանաբար, Պոռոզ Խաղբակեանի գլխաւորութեամբ⁹⁷: Արշաւանքի ընթացքում իշխանը դարձել է գրաւած Սասուն գաւառի ղեկավարը⁹⁸: 1261/62ին նա Հորդայում «Թագաւորի ու խանի զրոյցի ժամանակ»⁹⁹ թարգմանչի դեր է կատարել: 1271/72ին դարձել է «Գիւրջիստանի վիլայէթի» աթաբէկ, ամիրսպասալար: Այս նոյն թուականներին նա ստանձնել է Աւագեան աւատական տան հեջուբ-սենեկապետ-արարողապետութիւնը: Աթաբէկ ամիրսպասալար Արծրունի Սադուն Բ.ն մահացել է 1284ին եւ թաղուել Հաղպատի Ս. Նշան եկեղեցու ժամատանը «Այս է հանգիստ Սաթունին»¹⁰⁰:

THE ATABEK, AMIRSPASALAR TITLES OF SADUN II OF MAHKANABERD
ACCORDING TO EPIGRAPHIC SOURCES
(SUMMARY)

RUBEN GASPARYAN

rug52@mail.ru; arevikgapoyan@mail.ru

Sadun II Artsruni Mahkanaberdti, a figure from the 13th century, stands out as one of the prominent individuals of the late Armenian authoritarian regime. He earned recognition and honors due to his remarkable victory over a giant Mongol wrestler in the presence of Ilkhan Hulavu and the entire Mongolian Council of Elders, likely in 1256/57. According to the historian Kirakos Gandzaketsu, the prince took part in the Assyrian campaign of 1258/60. In 1261/62, he was a "trial interlocutor" serving as a translator during the trial concerning the rebellion of Georgian king David E., whom he exonerated. By 1271/72, the prince ascended to the position of atabek, amirspasalar of the "Vilayet of Georgia". Concurrently, he undertook the role of hejub-manager of the Avagyan feud, likely holding this position until his death in 1284, and was buried in the renowned monastery of Haghpata.

⁹⁶ Այդ մասին մենք նախկինում գրել ենք եւ սոյն աշխատանքում չենք նշում («Սադուն Բ. Արծրունի իշխանի գործունէութիւնը վիմագիր եւ մատենագիր աղբիրների մեկնաբանությամբ», *Հանդէս ամսօրեայ*, 1-12:2018, էջ 379-401):

⁹⁷ Գանձակեցի, էջ 385:

⁹⁸ Նոյն, էջ 386:

⁹⁹ *Վրաց ժամանակագրութիւն*, էջ 121:

¹⁰⁰ Ղաֆաղարեան, *Հաղպատ*, էջ 189. նաեւ՝ *Դիւան, 9րդ սլրակ*, էջ 176: